

KİTÂBELERDE (EBCED) HESABININ ROLÜ

SALÂHADDİN ELKER

Başvekâlet Arşiv Umum Müdür
Muavinliğinden emekli

Bilindiği gibi, eslâmımızın vaktiyle hâkimiyeti altında bulunan milyonlarca kilometre karelik arazinin her tarafında gerçek dinî veya ilmî gayelerle, gerçek doğrudan doğruya sosyal yardım maksadı ve yüksek bir medeniyet ve imarçılık duygusuyla vakıf ve tesis ettikleri türlü çeşit hayır mebanisi üzerlerindeki kitâbeler, bu tesislerin kimler tarafından hangi tarihte, neden dolayı ve ne gibi şartlar altında vücuda getirilmiş olduklarını öğretmek bakımından çok önemli birer vesikadır.

En büyük kısmı manzum olan bu gibi kitâbelerin arasında meşhur şairlerimiz tarafından, bir takım san'at incelikleriyle, çok güzel nazmedilmiş ve ma'ruf hattatlarımız tarafından da pek nefis yazılarla yazılmış olanları bu manzumelerin yukarıda temas ettiğimiz önemine edebî ve bediî bakımdan da ayrı bir kıymet kattığı ve EBCED hesabıyla bunlar arasında sıkı bir münasebet ve kaynaşma olduğu söylenebilir. Sırf bu keyfiyete dayanılarak EBCED hesabını münhasıran ŞİİR san'atına bağlamanın asla kabil olamayacağı da başkaca doğrudur. Zira EBCED hesaplı kitâbelerin tarih ve kronoloji bakımından ilmî etüdlerde YARDIMCI BİLGİ haysiyetiyle oynadığı rol olmaktan doğan mücerret değeri dışında ona ayrı bir hüviyet vermekle beraber, zaten daha aşağıda bir az temas ve işaretle edileceği üzere EBCED hesabı, edebiyat sahasının büsbütün haricinde daha bir takım ilimlerde de çok esaslı mevki sahibidir. İşte bundan dolayıdır ki, EBCED hesabının münhasıran edebiyat zaviyesinden mütalâasına imkân yoktur.

***

Şairler bu manzumelere TARİH ve kendilerine de MÜVERRİH adını vermişler¹ ve bu ünvanlardan bilhassa ilki herkes tarafından da benimsenmiştir. Zaten bu gibi manzum tarihler Osmanlı Türkleri arasında çok rağbete mazhar olduğundan müverrih-şairler, hemen her vesileden, her hâdiseden istifade ederek sayısız tarihler yazmışlardır².

Fakat müverrih-şairlerin her çeşit hâdiseden istifadeyle tarih nazmetmeleri muhataplarının gözüne girmek³ veya sadece câize (جائزة) koparmak gibi sebeplerden ileri gelmiş olsa bile, hâdiselerin rakam yerine kâim olmak üzere lâfız, kelime, cümle veya mevzûn kelâm halinde tesbit ve ifadesi takdirinde hafızada daha kuvvetle yerleştiği de tecrübeyle sâbittir⁴.

¹ Ey Sürürî bir müverrih pâdişâh-ı asriçün,
Yazmamış böyle iki târîhi beyt-i ahsene.
(SÜRURÎ divanından)

Yâd idüp zâtin müverrihler nasıl olmaz melûl?
(FATİN divanından)

Söylesün teşrifine târîh-i bâlâ şâirân.
(EŞREF PAŞA divanından)

² SÜRURÎ'nin topladığı ve AHMET CEVDET PAŞA'nın 1299 H. (1881 M.) yılında *Sürurî Mecmuası* adı altında bastırıldığı antolojide iki yüz küsur şair tarafından nazmedilmiş olan iki binden fazla tarih mısra'ı mevcuttur. Aralarında çok güzel ve sanatkârane, pek zarif ve mizahî olanları da bulunan bu tarihler, şairlerin ne kadar çeşitli, hattâ ne kadar acaip vesilelerden faydalanmış oldukları hakkında bize fikir verir.

³ Vak'a-nüvis LÜTFİ EFENDİ, İran hükümdarlarından FETH ALİ ŞAH'ın vefatına dair nazmettiği bir tarih mısra'ının ne suretle "feyz-ü rif'atine mukaddime-i mes'ûde" teşkil ettiğini bilhassa anlatır. (Bk. *Lütfî Tarihi*, IV/164).

⁴ Bu kanaat, *Solakzade* tarihinde şu beyit ile izhar ediliyor:

Olatâ herkesin hâtır- nişânı cümleten târîh,
Gele her söz ki nazma, vardur anun hıfz imkânı.
(*Fihrist-i Şahan* manzumesinden).

Bundan dolayıdır ki, meselâ şair divanlarında, vefeyatnâmeler ve sair biyografyalarda, tarih kitaplarında ve nihayet şehirlerde ve kırlarda yollarımızın üstündeki çeşitli “*mebâni-i hayriyye*” ve “*âkârât-ı vakfiyye*” üzerlerinde mevzun veya mensûr lâfız, terkip ve ibareler halinde sayısız tarihlere rastlamaktayız.

Ancak bu gibi tarihlerde, çok defa görüldüğü gibi, hâdisе yılı ayrıca rakamla da gösterilmiş ise, yahut mevcut rakamlarda tereddüt uyandıran bir cihet varsa böyle hallerde tarih mısraını terkip eden harflerin EBCED hesabı ile nasıl hesaplanacağını veya nasıl kontrol edileceğini ve bu ameliyeler sırasında gözönünde tutulması gereken ve her zaman pek de basit olmıyan bazı hususiyetlerin nelerden ibaret olduğunu bilmek lâzımdır. Meselâ eski Sadr-ı âzamlardan MORALI HASAN PAŞA'nın ANTAKYA'da te'sis ettiği vakıflara dair NABİ'nin divanından aldığımız şu tarihte:

Âsaf-i devran Hasan paşa-yi 'âll-men-zilet
Kim odur Şâhenşeh-i dehrin vezîr-i ekremi.
Etti ihyâ râh-ı Bcytullâh'da bu vakfi kim,
Def'ola havf, ola hüccâcın tarîk-ı eslemi.
Fî sebîl-illâh idüb hayrâta niyyet, eyledi,
Bezî-i mâliyle bu âsâr-ı cezîl-i a'zamî.
Câmi'ü hısn ü imâret, mekteb ü hammâm idüb,
Eyledi tertîb, râh-ı Hacc için, her elzemî.
Vaz'idüb şakk-i kalem, Nâbî dedi târlhini:
Eylesün Allah kabûl evkâf-ı sadr-ı ekremi.

(ايلسون الله قبول اوقاف صدر اكرى)

1115

Vakfin te'sisi yılı, rakamla, 1115 olarak gösterildiği halde, tarih mısraındaki harflerin adedi hesaplandığı zaman bir sayı eksik olduğu, yani mısra harflerinin 1114 tuttuğu görülür. NABİ dahi arada görülen bu bir senelik farkın ayrıca ilâve edileceğini, TA'MİYE adı verilen

muamma ve lugaz (bilmece) usulüne göre, “vaz'idüb şakk-i kalem” ibaresiyle bize bildiriyor. Bu ibareden bir sayı ilâve edileceğini nasıl anlaşıldığını ise, ileride TA'MİYE bahsi üzerinde çalışmalarımız sırasında göreceğiz.

İşte vakıf meseleleriyle ilgili tarih kitâbelerini tetkika merak sardıran yeni amatörler arasında EBCED hesabının hususiyetleri hakkında yeter derecede bilgi edinmeye vakit ve fırsat bulamamış olanlar varsa, kendilerine nâciz bir hizmette bulunmak emeliyle bu mevzuun ana hatlarını aşağıda gözden geçirmeye çalışacağız.

***

EBCED HESABI. - Bu gün dahi Museviler tarafından kullanılmakta olan İbrânî alfâbesinin harf sırasına göre dizilmiş olup hemen de aynı telâffuzu, hattâ az çok farkla aynı şekilleri, muhafaza eden Arap harflerinden her birine, yine İbrânî alfâbesinde olduğu gibi, birer adet kıymeti verilmek suretiyle EBCED HESABI denilen sistem meydana gelmiştir. Şu fark ile ki Araplar, ancak 900 rakamına kadar varan İbrânî alfâbesinin sonundaki beş harf varyantını atarak yerine dillerinin telâffuz ihtiyacına göre yeniden harf şekli (revâdif) ilâve etmişler, ve böylece 1000 rakamını da gösteren müstakil bir harf daha hasıl olmuştur. İşte böylece Arap harfleriyle vücude gelen EBCED alfâbesi, her harfin sayı kıymetiyile birlikte, aşağıda gösterildiği:

ى	ط	ح	ز	و	د	ج	ب	ا	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ق	ص	ف	ع	س	ن	م	ل	ك	
20	30	40	50	60	70	80	90	100	

5 Harflere sayı kıymeti verilmesi usûlü, Yunan alfâbesinde de vardır. Bazı işaretleri de ihtiva etmesinden dolayı Arap ve İbrânî sisteminin ayrılması olan bu alfâbe, yanlarında sayı kıymetleriyle birlikte ansiklopedik neşriyatta münderic bulunduğ gibi, sahifeleri rakam yerine rakam kıymetini haiz harflerle numaralanmış ve hayli eskiden basılmış eksik ve oldukça harap yunanca bir eser Başvekâlet Arşiv Um. Müdürlüğü kütüphanesinde de mevcuttur.

6 EBCED alfâbesinin harf sırası, aslında, sağdan sola doğrudur, binaenaleyh buradaki tertibin aksinedir.

غ ظ ض ذ خ ث ت ش ر
200 300 400 500 600 700 800 900 1000

Yukarda alfâbede bulunmayan (آ ve أ) gibi şekillerin sayı değerleri, tıpkı elif harfi gibi (1) dir. Yine (جائزه) ve (نائب) kelimeleriyle (ياورئ طالع ، صدقه فطر) gibi terkiplerdeki HEMZE (ء) dahi (1) hesap olunur.

Bundan başka eskiden türkçeyi arap harfleriyle yazarken kullandığımız, sağır kef denilen ve (fi) sesi veren (ك) ile, farsçada (g) sesi veren ve kâf-ı farsî denilen (ب-پ) harfi dahi (20) sayılır. Keza, (ج-ج) ve (ز-ز) harfleri arasında sayıca eşitlik vardır. (حسبة) gibi kelimelerin son harfi (400) sayılır.

***

Ancak MAGRİB (Afrika) beldelerinde kullanılmakta olan EBCED alfâbesindeki harflerin sırası, sayı kıymetleri, v.s. yukarda kaydettiğimiz sistemden büsbütün ayrıdır⁷.

***

İmdi, bahis mevzuumuz olan alfâbenin ilk dört harfinden terkip edilen EBCED (Abcad) kelimesi bu sisteme de alem olmuştur⁸. Bununla beraber EBCED

⁷ *İbn-i Haldun Mukaddimesi*'nin AHMET CEVDET PAŞA tarafından terceme edilmiş olan kısmının 175 nci sahifesinde, Bilhassa İBN-i HALDUN'un *Trablusgarb tarihini* türkçeye çeviren MEHEMMET NEHİCÜDDİN Efendi tarafından bu matbu' eserinin 21 nci sahifesindeki istitradında, AFRİKA'da kullanılan EBCED alfâbesi hakkında kıymetli izahat vardır.

⁸ Alfâbenin diğer harfleri de guruplaştırılarak kelimeler haline getirilmiştir. Bu kelimelerin vaktiyle memleketimizde (ebced, hevvez, hutti, kelemen, sa'fas, karaşet, sehaz, dazıgılan) suretinde telâffuz ve ifade edildiğini, hatta sonuna bir de (fe-tebarekallahü ahsenü'l-halikin) ibaresinin ilâve olduğunu, aramızdaki yaşlılar çok iyi hatırlarlar. Nitekim doktor M. RÜŞDÜ BEY'in 1274 H. (1857 M.) de bastırduğu *Nahbetü'l-efşâl* isimli orijinal ve kıymetli alfâbe kitabında da böylece dercedilmiştir. Ancak yukardaki kelimelerden sonuncusunu Osmanlı-Türkleri (dazıg) telâffuz ettikleri halde başka milletlerin bu kelimeyi telâffuz hususunda ayrıldıklarını, meselâ, (THOMAS PATRICK HUGHES) namındaki müelli-

hesabına HESAB-I CÜMMEL veya CÜMEL de denildiği gibi EBİCAD, EBUCAD nev'inden az çok farklı isimler de verilmiştir.

Bundan başka, harflerden teşkil edilen kelimeler etrafında bir takım efsanevî rivayetler kurulmuş, hattâ yukarda kaydettiğimiz sayı-harf eşitliğinden ayrı ve biri AFRİKA'ya mahsus dört muhtelif EBCED sistemi daha ihdas edilerek bu sistemler, içinden çıkılması cidden güç bir takım (Ulûm-ı hafıyye), (Esrâr-ı hurûf), (Havas), v. s. bilgilere sıkı sıkıya bağlanmıştır⁹.

***

Mevzuumuzu yarım yamalak gözden geçirmiş olmamak için bu konu ile ilgili bulunan hususlara müteallik olarak teması zaruri gördüğümüz yukardaki kısa düşüncelerden sonra, şimdi artık EBCED hesabıyla tarih tanzimi meselesine geçiyoruz :

TARİH NEVİLERİ. - Müverrih-şairin edebî kudreti ve aruz vezninin imkânı nisbetinde bir hâdisenin mahiyetini ve bilhassa vukua geldiği HİCRÎ SENEYİ manzum olarak gösteren TARİH, başlıca şu üç nev'e ayrılır :

- 1 - Tam;
- 2 - Mu'cem;
- 3 - Mühmel.

Eğer tarih mısraını teşkil eden BÜTÜN HARFLERİN ebced alfâbesindeki sayı kıymetleri hesaba katılırsa, bu türlü tarihlere (*T a m*) denir.

fin (*A Dictionary of Islam*) unvanlı eserindeki (zazigh) ve. halen memleketimizde Türkler için neşredilmekte olan *İslâm ansiklopedisi*'nde, yabancı aslından aynen alınmakla iktifa edilmiş olan (zazag) telâffuzlarında görüyoruz.

⁹ Astronomi, astroloji, simya, afsun, vefk (وفا) ilh, ilh.. gibi sahalarla ilgili bulunan, hattâ Musevilğin (Kabbala) denilen mistisizm ve gnostisizm sistemi ile de, anâsır v.s. bahislerde, bazı benzerlikleri görülen bu mes'eleler hakkında az çok fikir peydası için Erzurumlu meşhur İBRAHİM HAKKI'nın (*Ma'rifetnâme*) sine, *İbn-i Haldun Mukaddimesi*'nin CEVDET PAŞA tarafından terceme edilmiş kısmına, RİFAT efendinin (*Lâgat-ı tarihıyye ve coğrafiyye*) sine, ŞÜKRÜ BEY'in (*Sahba-yi mükerrrem*) ine... *Kabbala (Cabbalah, Cabbale)* için de garp dillerindeki ansiklopedik neşriyata müracaat olunması.

Eğer yalnız NOKTALI HARFLERİN sayı kıymetleri nazar-ı hesaba alınrsa böyle tarihe Mu'cem adı verilir¹⁰.

Bilâkis yalnız NOKTASIZ HARFLER hesaplanacaksa, o vakit tarih Mühmel olur¹¹.

Şair aruz veznine uymak zaruretin-den dolayı, tam, mu'cem ve mühmel tâbirlerini kullanmadığı veya bu zaruret dışında biraz da edebî sanat gösterişine kapıldığı zaman, adı geçen tâbirlerin yerine bir takım mürâdiflerden istifade eder. Bir de bu üç umumî taksimin yanı sıra Ta'miyeli tarih, v.s. gibi bazı neviler daha mevcuttur. Bütün bunlara ileride ayrıca temas edilecektir.

***

Müverrih tam, mu'cem, mühmel nevelerinden hangisini kullanmış ise, keyfiyeti manzumesinin son makta beytinde veya daha evvelki beytinde haber vermesi usul icâbıdır. Meselâ:

EŞREF PAŞA: Dedim hitâmına târih-i tam ey Eşref!

FATİN: Harf-i mühmelle dedim târih-i garrâsın, Fatin!

SENİH: Târih-i mu'cemiyle temennî eder Senih.

SÜRURÎ: Mu'cem-ü mühmel, Sürurî, yaz iki târih-i tâm. mısralarında olduğu gibi.

Şayet tarih nevelerinden hiç birisi tasrih edilmemiş ise, tarihin (tam) olduğu anlaşılır: KEÇECİZÂDE İZZET MOLLA'dan aldığımız şu misalde görüldüğü gibi:

Bâ emr-i Hâkân-i cihan târih yaz,
İzzet, heman,

Bu câmii Mahmud Han vakfından
âbâd eyledi.

1234

MÜRÂDİF TÂ'BİRLER. - Şair müverrihlerin çeşitli sebeplerden dolayı tam, mu'cem ve mühmel tâbirleri yerine bir takım mürâdif kelime ve ter-

kipler de kullandıklarından daha yukarıda bilmünasebe bahsetmiştik.

Tarihin nevini ta'yin ve ona göre hâdisce yılmı hesaplayabilmek için bilinmesi zaruri olan bu müteradiflerden başlıcalarını aşağıda gösteriyoruz:

1. - *Mu'cem tarihlerde* harflerin noktaları, şairlerce her nedense, kuyumculukta işlenen kıymetli taşlara ve bazan da gökyüzünde parıldayan yıldızlara benzetildiği için bu teşbihlerden mu'cem tarih hesabına doğan müteradif tâbirler aşağıdaki misallerde parantez içinde görülmektedir:

ZİVER PAŞA: (*Cevher-i târihime*)
su verdi, Ziver, feyz-i cüd.

TRABZONLU E. HİLMÎ: Bu mısra
(*cevherin târihidir*), bâkllere bakma.

EŞREF PAŞA: Dedi târih-i (*cevher-dârını*) tebşîr edüp hâmem.

Keza: (*Cevâhirle*) müzeyyen eyledim
mısbâh-ı târihin.

İZZET MOLLA: İki târih-i (*mücevher*) eyledim, İzzet ayan.

FATİN: Kilk-i (*gevherdâr*) ile târihini
yazdı Fatin.

SENİH: Âb-ı (*gevher*) oldu bu târih-
de cârl Senih..

EŞREF PAŞA: Nola târihim, Eşref,
olsa (*gevher-pâş-i*) teşrifât.

Keza: Nidâ-yı bülbül-i tab'imdir,
Eşref, (*gevherin*) târih.

Keza: Bu târih, Eşrefâ, (*ıkd-i güherdir*).

SENİH: Katra-i eşk olsa lâyıık (*nokta*)
târihe Senih.

İZZET MOLLA: (*Nokta-i*) târih-i
İzzet dâne olsun düşmene.

NEDİM: Dedi (*menkût*) ile târih-i it-
mâmin, Nedim, anın.

NABÎ: (*Menkûta hurûf*) ile târih edip
dedi.

BURSALI İFFET: İffetâ (*dürdâne*)
târih söyledim ta'mîrine.

FATİN: Misâl-i (*dürr-i yektâdır*), Fa-
tin, târih-i tevcihi.

EŞREF PAŞA: Rîşte-i sulha iki tâ-
rih çektim, Eşrefâ,

Dâne-i üsrüb bulup mânend-i
(*dürr-i ferîd*).

İZZET MOLLA: Hurûf-i (*dâne-dârından*) hesâbettim bu târihi.

¹⁰ ve ¹¹ Noktalı harflere mu'cem (مجموعه) ve noktasız harflere de mühmel (مهمل) deniliyor. Mu'cem tarihe Cevherî tarih denildiği gibi, Mühmel tarihe de Sâde tarih denilir.

ŞÜKRÎ ¹² : (*Tarsi'a*) sezâ, Şükri,
bu târîh-i sellîs.

İZZET MOLLA: Gılâfında yazıl-
sın (*hurde-i yâkûtîle*) târîh.

BURSALI İFFET: Geldi bir beyt-i
(*süreyyâ-rütbet*)-ü (*gevher-nazîr*).

AYNÎ: Sezâ (*ıkd-ı Süreyyâ*) dense bu
târîhime, Aynî.

Keza: (*Süreyyâ*) reşkeder târîh-i (*en-
cüm-tab'ına*), Aynî.

FATİN: Mâh olur dildâde bu tâ-
rîh-i (*encüm-dârına*).

EŞREF PAŞA: (*İlm-i nücüm*) ile he-
sâb ettim bu târîh, Eşrefâ.

BURSALI İFFET: Târîh-i bîmisâli
nazmoldu çün (*le'âli*).

2. - *Mühmel tarihlerde* kullanılan mü-
teradiflere dair misaller:

FAZIL-I ENDERUNÎ : Söyledim tâ-
rîhini, Fâzıl, (*hurûf-i sâde*) den.

NEDİM: Beyan etti Nedîmâ (*gayr-i
menkût*) ile târîhin.

TRABZONLU E. HİLMÎ: Beyt-i
âtînin (*huruf-i bi-nukûtiyle*) dahi.

3. - *Tarih'in tam olduğunu* ifade etmek
üzere dahi, aşağıda görülen neviden bazı
müteradif tabirlere raslanmaktadır:

SÜRURÎ: Ey Sürurî yaz iki târîh
(*bi-naks-u ziyâd*).

Keza: (*Girdi her harfi hisâba*) beytimin.

SENİH: Her mısra'ı (*târîh-i tāmamın*)
eder i'lân.

***

Velhasıl müverrih yukarda gözden
geçirdiğimiz bazı muayyen tâbirleri kul-
lanmak suretiyle, tarih mısraının bütün
harflerini mi yoksa noktalı veyahut nok-
tasız harflerini mi hesaplayacağımızı bize
bildirecekse de, bu tâbirlerin kullanılış
tarzına dikkat edilmezse vehleten şaşır-
mak de mümkündür. Meselâ KEÇECİ
ZÂDE İZZET MOLLA'nın divanından,
hâdisе yılını gösteren rakamlarla birlikte
aldığımız şu:

Gevher-i bahr-i remeldir, İzzetâ,
târîh-i tam.

Kıldı câmi mescidi Tersânede Mah-
mud Hân.

(*قیلیدی جامع مسجدی ترسانه ده محمود خان*)

1236

¹² *Sahba-yı mükerrem* müellifi.

makta' beytinde (târih-i tam) terki-
binin mevcudiyet ve sarahatine rağmen,
(*mu'cem tarih*) olduğu (*cevher-i bahr-i remel-
dir*) ibaresinden anlaşılıyor ¹³. Filhakika
mısra'ın yalnız noktalı harfleri hesaplan-
dığı taktirde altındaki (1236) rakamı çı-
kar. Şair (*tarih-i tam*) terki binini, vezin
doldurmak, aynı zamanda edebî san'at
göstermek arzusuyla kullanmış olmalı. Ni-
tekim SÜRURÎ'nin şu:

Mu'cem-ü mühmel, Sürurî, yaz iki
târîh-i tam.

mısra'ı da böyledir.

TA'MİYELİ TARİHLER. - Bir
mısra içindeki harflerin sayı yekûnu vak'a
yılını tamamı tamamına gösteremezse
yani sayı eksik veya fazla olursa, bu farkı
gidermek için ta'miyeye müracaat
olunur. Ta'miye bir nevi muamma,
bir nevi bilmece mahiyetindedir ve mev-
zuumuzun oldukça önemli bir şubesidir.

Bir tarih mısraının hâdisе yılını ar-
tuksız, eksiksiz gösterememesi pek de mak-
bul sayılmıyacağından şair-müverrihler,
herhalde aruz vezninc uymak mecburi-
yetinden ileri gelen bu gibi kusurlu mıs-
ralarda tarih veya ilâve edilecek sayı far-
kını bildirirken, işi mümkün olduğu ka-
dar meharetli bir bilmece haline dökerek,
mevcut kusuru edebî san'atle telâfiye kal-
kışır. Fakat san'at göstereyim derken çö-
zülmesi çok güç ve yorucu ta'miyeler
yapması da doğru olmaz.

Şimdi bazı misaller ve tahliller yar-
dımıyla ta'miyenin esasları hakkında
umumî bir fikir edinmeye çalışacağız:

I. - EKSİK SAYININ TAMAM-
LANMASI.

Daha yukarda, NABÎ divanından al-
mış olduğumuz şu makta beytinden:

Vaz'edip şakk-i kalem, Nâbî dedi
târîhini

(Eylesün Allah kabûl evkaf-ı sadr-ı
ekremi.)

(*ایلسون الله قبول اوقاف صدر اکرمی*)

1115

¹³ Bilindiği gibi, aruz vezninin muhtelif
ölçü guruplarına (bahir) adı verilir. (Remel bahri)
bu ölçülerden biri ve bahis konumuz olan tari-
hin de veznidir.

bahsederken tarih mısra'nının yekûnu (1114) tuttuğunu, halbuki beytin altında (1115) gösterilmiş olduğunu, aradaki sayı farkının ta'miye ile kapatıldığını yazmıştık. Yani, vaktiyle kullanılmakta olan kamış kalemlerin uçları tıpkı bugünün çelik kalem uçları gibi şakkedilmiş (yarık) olurdu. İşte bu yarığı (1) adedine benzeten NABÎ bu sayının ilâve (vaz') edileceğini bahsi geçen ibare ile, örtülü bir tarzda anlatıyor.

Keza, sadr-ı âzam ÇORLULU ALİ PAŞA'nın İSTANBUL'da yaptırdığı cami, medrese ve tekke hakkında yine NABÎ'nin nazmettiği şu tarih de ta'miyelidir:

Elif imdâd edip lillâh lâfzında, dedi
târîh

Bu âlî câyı yaptı hasbcten lillâh
Alî paşa

(بو عالی جای یابدی حسبة الله علی پاشا)

1120

Bu beytin altındaki sene 1120, halbuki tarih mısra'nının sayı yekûnu 1119 dur. Aradaki (bir) eksiği tamamlamak için (elif) imdad ediyor. Yani elifin sayı kıymeti olan (1) ekleniyor.

Yine bu neviden olmak üzere, rakam-ilâvesine dair bir kaç ta'miye örneğini bu ta'miyelerde atıf ve telmih olunan hususlara dair kısa izahlarla birlikte göstermeyi faydalı bulduk:

SENİH: Hamse-i Âl-i Abâ¹⁴ avniyle
bu târîhde. (5 ilâve edilecek)

Keza: Bu târîh ile vahdâniyyet-i
Hakdan kıl istirham. (1 ilâve)

TRABZ.E. HİLMÎ: Dedi Hilmî-i
kemter Besmele sırriyle¹⁵ tâ-
rîhin. (2 ilâve)

Keza: Dedi Üçler¹⁶ gelip güher
târîh. (3 ilâve)

¹⁴ Hazret-i Peygamber, bir gün, damadı H. ALİ, kızı FATİMA ve torunları HASAN ve HÜSEYİN (r.a.) i giydiği abasının içine alıp kucaklamış ve ÂL-i ABA, HAMSE-i ÂL-i ABA tâbirleri de bundan kalmıştır. İslâmiyet aleminde kaza, musibet v.s. karşısında Hamse-i Âl-i Aba'nın mâ'nevî yardımından istiane bulunduğu malumdur. Şair de, burada, aynı vechile hareket ediyor.

¹⁵ Besmele'nin müstakil âyet olup olmaması ve bundan mütevellit bazı mezhebî meseleler, bundan ayrı olarak yine Besmele'nin ve bilhassa ilk harfi olan (ب) harfinin *esrâr-ı ledünniyye* baki-

Keza: Hilmî gelip Yediler târîhin
cttiller yâd . (7 ilâve)

Keza: Bir gelir, Hilmî, hayâle böyle
târîh-i nefîs. (1 ilâve)

Keza: Dedi Hilmî kulu bir şevk ile
târîh-i ra'nâsın. (1 ilâve)

Vak'a-nüvis SAMÎ: Olıcak galtide-ser
a'dâ,¹⁷ dedim târîhini. (5 ilâve)

SÜRURÎ: Şekl-i girdâb gelir fikre,¹⁸
yazarken târîh. (5 ilâve)

II. - FAZLA SAYININ TARHI.

Yukardaki misallerin aksine olarak tarih edilecek sayı miktarının bildiren bazı ta'miye örneklerini de aşağıda gösteriyoruz:

NABÎ: Dil-i Nâbî gibi akdı, dedi târîhin.

mından haiz olduğu ehemmiyet ve delâlet ettiği mânalar, gerek müfessirler ve din âlimleri, gerek havas ve ulûm-ı gaybiyye ile uğraşanlar arasında kendi işigal sahaları bakımından, geniş tetkik ve tefsirlere yol açmıştır. Meselâ AYDIN'lı MEHMED HAKKI'nın MİSİR'da basılmış arapça (*Hazine-tü'l-esrâr, Celiletü'l-ekbâr*) unvanlı eserinde, AYN-TAP'lı MEHEMMED efendi tarafından türkçeye terceme edilmiş olan (*Tibyan Tefsiri*) nin birinci cildinde, BURSA'da meşhur şeyh İSMAIL HAKKI'nın (*Ruhu'l-Mesnevî*) isimli Mesnevî şerhinin birinci cildinde „Diyânet işleri Reisliği tarafından bastırılmış olan (*Hak Dini, Kur'an Dili*) nin birinci cildinde, gerek *Besmele*, gerek bu mevzu'la yakından ilgili olan (be) harfinin havas ve ehemmiyeti hakkında sahifelerce tafsilât ve mutalâat vardır. GİRİTLİ meşhur AHMET RESMÎ efendi bile Darü's-saade ağalarının hal tercemelerin den bahseden (*Hamiletü'l-kübera*) unvanlı eserinde, bilvesiyle, (be) harfinin havasından bahseder.

¹⁶ Bir inanışa göre (Üçler, Yediler, Kırklar) ilh.. adı altında guruplaşmış olan ve (Ricalü'l-gayb) denilen bir takım zevat mevcuttur. Bunların ruhanî ve manevî kudret ve tasarruflara sahip oldukları, fakat kendilerini halktan gizledikleri söylenir. MEVLÂNA CAMÎ tarafından farsça te'lif ve BURSA'lı LÂMÎ ÇELEBÎ tarafından da türkçeye çevrilmiş olan (*Nefahatü'l-üns*) ün matbu' nüshasının 24. sahifesinden başlayan (*Ehl-i hall-ü akd*) bahsinde bu gibi zevat hakkında bazı malûmat verilmiştir.

¹⁷ Düşman başının (galtide) olmasını, yani yere çamur içine yuvarlanmasını, her nasılsa (yuvarlağa) benzeten, bu teşbihten de yuvarlak şeklindeki eski (beş) rakamına intikal eden şair böylece mısraın aded yekûnuna beş sayı ilâve edileceğini bildirmek istiyor....

¹⁸ Ma'kûs akıntılarının tesiriyle hasıl olan su çevrintisini (girdabı) eski beş rakamının yuvarlaklığına benzeten Sürürî bu suretle beş ilâve edileceğini anlatıyor.

- (ab آب akıyor, yani bu iki harfin aded yekûnu olan 3 tarh ediliyor.)
SENİH: Düşdü bâ-eşk-i tazarru' işte târîh-i Senih.
 (Ba با farsça (ile) manasına geldiğine göre mısradan zahiren "Senihin tarihi, tazarru' gözyaşı meydana geldi." anlamı çıkıyorsa da, diğer taraftan ب harfine (ba) denildiği cihetle, mısram başındaki "düşdü ba..." dan 2 tarh edileceği anlaşılıyor. Şair bir cinas yapmış.)
HİLMİ: Hilmî çıkıp Yediler, târîhin ettiler yâd.
 (Yediler çıkıyor, yani 7 tarh ediliyor. 16 sayılı haşiyeye bakınız.)
SENİH: Çerh-i gerdun ser-furu eyler bu târîhe Senih.
 (Çerh-i gerdun başını eğiyor, yani چرخ kelimesinin başı olan $\text{چ} = 3$ tenzil ediliyor.)
SÜRURİ: Āsmân ser-dâdedir târîhine.
 (asman آسمان başını veriyor, yani ilk harfi olan elif - 1 tenzil ediliyor.)
SEYYİD VEHBİ: Şeyh-i âlem alınca Behmen'in tâcin, dedi târih.
 (Behmen بهمن kelimesinin baş harfi olan ب = 2 tenzil edilecek.)
SÜRURİ: Edince hüsn-i mâhî dil-rübüde, söyledim târîh.
 (mah ماه kelimesinin kalbi olan elif = 1 tenzil edilecek.)
Keza: Dil-i kân reşkile koptukda dedim târîhi.
 (Kân کان kelimesinin kalbi olan elif = 1 tenzil edilecek.)
NABİ: Dediler târîh-i mevтин ah-ı bî-pâyân ile.
 (Sonsuz ah آه ile, yani elif = 1 indirilecek.)
SÜRURİ: İ'tinâ-yi bî-nihayetle dedim târîhini.
 (Nihayetsiz i'tina, yani sadece elif=1 indiriliyor.)

TRABZ. E. HİLMİ: Çıkıdı biri, Hilmiyâ, söyledi târîh ana.
 (1 tenzil.)

Yine bu gibi (çıkıp Üçler) veya (Yediler) çıktı... ta'miyelerinden 3 veya 7 tenzili anlaşılmalıdır.

DIKKAT EDİLECEK BİR MES'ELE. - Buraya kadar gözden geçirdiğimiz ta'miye misallerinde tarh veya ilâve edilecek sayıların, üstü kapalı bir ibare ile nasıl anlatıldığını gördük.

Ancak bu husus şair-müverrihin bi'tabi, keyfine tâbi olduğundan, indirilecek bir sayı bildiren ibarenin eklenecek sayı içinde kullanılması mümkündür. Binaenaleyh, ta'miye araştırılırken dikkat olunmazsa, hataya düşülebilir. Meselâ **NABİ, REHA** (Urfa) valisi **YUSUF PAŞA**'nın yaptırdığı çeşme için nazmettiği kitâbede birinin sayısı eksik, ikincisinin fazla olmak üzere, iki ta'miyeli tarih birden söylemiş ve işin dikkate değer tarafı bu tarihlerde tarh veya ilâve edilecek rakamları bildirmek içinde aynı mânaya gelen kelimeleri kullanmıştır. Kitâbenin bu iki tarihi ihtiva eden son beyitleri şunlardır:

Mâye-i cüşiş olup tab'ıma mänen-
 de-i âb

Eyledim şevk-u tarabdan iki târîh ihda
Nuş eden ab-ı revanın dedi, Nâbî, târîh
 Râh-ı ferdâya sebîl eyledi Yusuf
 pâşâ

(راه فردایه سبیل ایلدی یوسف پاشا)

Katra-i âbın içenler dedi, Nâbî, târîh
 Ruh-ı ecdâdını şâd eyledi Yusuf pâşâ.

(روح اجدادینی شاد ایلدی یوسف پاشا)

1120

Görüldüğü gibi, buradaki mısra'ların 4. ve 6. sı tarihtir. Her ikisinin ta'miyesi de (ab = 3)ın içilmesidir. Yukarıdaki misallerden şimdiye kadar edindiğimiz fikre göre (ab) içilirse sayının tarh edilmesi daha tabi'i geliyor. Halbuki **NABİ** aynı mânaya gelen iki ibareyi, üstteki tarihte üç sayı ilâvesi, son satırdaki tarihte ise yine üç sayı tenzili için kullanmıştır!..

***

AHMED CEVDET PAŞA'nın *Belâgat-i Osmaniyye* sinde ve *Sürurî mecmuasın-*

da da münderiç bulunan aşağıdaki tarih örneği dahi ta'miye nevilereindir. CEVDET PAŞA bu türlü ta'miyelere ihraç-idhal usulü demekte ve musanna' tarihlerden saymaktadır. Mahiyetine gelince: Vaktiyle Osmanlılarla İranlılar arasında Hicrî 1144 (M. 1731) yılında akdedilmiş olan sulh muahedesi hakkında bir İranlı şair:

Cedel reft ez miyân-i şehryârân, it-tihâd âmed.

(جدل رفت از میان شهریاران اتحاد آمد)

1144

musraını tarih düşürmüş. Hâdisce yılını bulmak için (شهریاران = 767) adedinden (جدل - 37 çıkarılacak ve bâki kalan (730) a (اتحاد 414) adedi eklenmek suretiyle (1144) bulunacaktır.

Sürurî mecmuası'nda bu türlü tarihlerden başka örnekler de vardır.

***

DIĞER TARİH NEVİLERİ. - Tarihler, bir de, (*lâfzan tarih*), (*ma'nen tarih*) veya aynı zamanda (*lâfzan ve ma'nen tarih*) veyahut (*düta, seta tarih*) gibi nevilere ayrılır. Bahşimizi eksik bırakmamak için bunlara da bir miktar temas edeceğiz.

Şimdiye kadar gördüğümüz tarih örnekleri hep (*ma'nen tarih*) nevindendi. Yani, bütünüyle muayyen bir (*ma'nâ*) ifade eden tarih musraının sayı yekûnu vak'a yılını gösteriyordu.

(*Lâfzan tarih*) ler ise bir kaç türlü oluyor:

a) Hâdisce yılı, bütün bir mısra yerine **TEK BİR KELİME** ve **TERKİP** ile ifade edilir. Meselâ **MÜSTAKİM ZÂDE** Süleyman Efendi *Tuhfe-i hattatin* unvanlı eserinde hattatların piri addedilen meşhur **ŞEYH HAMDULLAH**'ın doğumuna temeşşuk (تمشق = 840) kelimesini ve ölümüne de dayf-i İlâh (ضيف الله) = 926) terkiğini tarih düşürmüş¹⁹ *Tuhfe-i hattatin*'de bu gibi tarihler pek çoktur.

¹⁹ Yukardaki örnekleri sırf bir misal vermek için aldık. Diğer bazı eserlerle tehaluf halinde bulunan vak'a senelerinin doğruluğu sadedimizin dışında kalır.

b) Yine bunun gibi, bazı kitapların isimleri de, harf adetleriyle bahsettikleri hâdiselerin geçtiği yılı veya kitabın telif senesini gösterir. Meselâ vak'a-nüvis **E-SAT** Efendinin Yeniçeri ocağının lâgvı hâdisesini hikâye eden kitabının adı olan *Üss-i zafer* terkiibi, bu hadisenin cereyan ettiği Hicrî (1241) yılını ifham eder.

c) Mevzun bir mısra içinde yalnız bir kaç kelime vak'a yılını gösterirse, yine *lâfzan tarih* olur. Meselâ **NABİ**'nin şu tarihinde:

Ana târîhdir işâret, Nâbîya,

Hak kelâmında (hüve'l-fazlu'l-mübîn)

parantez içine aldığımız hüve'l-fazlu'l-mübîn (*هو الفضل المبين*) terkiibinin hâdisce yılını göstermekte olması gibi.

d) Keza, meşhur **ÂŞİK PAŞA**'nın te'lif etmiş olduğu *Ma'arifnâme* (*Garibnâme*) nin tamamlandığı tarihi bildiren şu beyitte:

Yedi yüz otuz yılında Hicretin

Sözü erdi hatminé bu fikretin

lâfzan tarihtir. Zira burada hâdisce yılı adedler ile değil, *lâfızlarla* gösterilmiştir²⁰.

***

Buna mukabil, şu iki tarih örneğinde:

ASİM: Bin yüz on beşde tamâm
oldu bu vâlâ câmi'

SÜRURİ: Bin iki yüz altı salın Hak
mübarek eylesin.

vak'a seneleri hem sayı hem de *lâfız* ile gösterildiği için bu türlü tarihlere *lâfzan ve ma'nen tarih* adı verilmekte ve *musanna' tarihler* arasında sayılmaktadır.

***

²⁰ İntibamız yanlış değilse, İranlılar arasında daha ziyade bu çeşit (*lâfzan tarih*) lerin rağbet bulmuş olduğunu düşünüyoruz. Meselâ **ŞAM-DANİ ZADE**'nin Hicrî 1338 de **İSTANBUL**'da basılmış olan (*Mürüü't-tevarih*) ine, bu neviden farsça bir hayli tarih tahşiyeye edilmiştir. Bilvesiyle kaydedelim ki, Araplar arasında **EBCED** hesabı ile manzum tarihler yapılıp yapılmadığı hakkında, bu dilde geniş vukufu olduğunu bildiğimiz bazı zevat nezdindeki soruşturmalarımız, maalesef tatminkâr bir netice vermedi. Vakıa *Sürurî Mecmuası*'nda bir hayli manzum arapça tarih örneği var. Fakat bunlar daha ziyade Türklerin eseridir.

Sözümüze artık son verirken, ebced hesabıyla tarih tanziminin ancak hicrî sekizinci, milâdî ondördüncü asır sonlarında zuhur etmiş olduğunu *Belâgat-i Osmaniye* den öğrendiğimizi de ilâve edelim.

Şu halde ebced hesaplı tarihler, beş yüz yılı müteceviz müddet zarfında gerek münevver tabaka, gerek halk arasında büyük rağbete mazhar olduktan ve bu yolda sayılamıyacak kadar çok miktarda eser meydana getirildikten sonra²¹ -hiç olmazsa memleketimizde Lâtin harflerinin kabulünü müteakip- Arap harfleriyle birlikte maziye karışmıştır. Bununla beraber, bu tarihlerin mühim bir kısmı eski günlere ait ictimaî, tarihî ve bu arada bilhassa Vakfa taallük eden tetkiklerde büyük ölçüde (yardımcı bilgi) rolünü oynamakta veya bu tetkikleri genişletecek ve kolaylaştıracak ipuçları vermekte devam edecektir. Edebî zevki hakikaten tatmin edecek kıymette olan bir kısmı da ayrılırsa, geriye kalan büyük bir kısmının san'at bakımından değerleri

²¹ Hammer, memleketimizde vaktiyle bu gibi tarihlere karşı gösterilen geniş alâkayı, uzunca bir haşiyeye halinde kendi kıyas ve hükümlerine göre aleyhimizde tefsir ve tenkid eder. (Bk. *Hammer Tarihi*'nin HELLERT tarafından fransızcaya tercemesi, c. 15, s. 164).

çok şüphelidir. Hele asıl vazifesi güzel bir eda ile hâdiseleri tesbitten ibaret olmak lâzım gelen bu gibi manzumeleri tertip edenlerden bazıları *DÜTA*, *SETA*²² hatta bir dereceye kadar *TEVŞİH*²³, v.s. neviden tarihlerde ne ise amma, -işi büsbütün ifrata götürerek meselâ yalnız dört mısra'dan altmış dört vechile tarih²⁴ veya tek bir beyitten seksen türlü tarih²⁵ çıkarmaları ve yine meselâ meşhur *SÜRURÎ* ve daha başkalarının buna benzer marifetleri, emsali nadir birer san'at eseri olsa bile ilâhî bir mevhibe olan fikir kabiliyetini böylece boş yere israf ve tebah etmelerine ne kadar acınılsa azdır.

²² Bir tarih mısra'ının aded yekünü vak'a senesini iki kere gösteriyorsa böyle tarihlere *DÜTA TARİH*, üç kere gösteriyorsa *SETA TARİH* diyorlar. Yine bunun gibi tek bir manzume içinde hadise yılını ayrı ayrı ifham eden iki veya üç tarih mısraı varsa bu gibi manzumelere de *DÜTA*, *SETA* deniliyor.

²³ Mısra'ların ilk harflerinin kelime teşkiline verilen isim. Bu türlü eserlere *MÜVEŞŞAH* deniliyor.

²⁴ *BURSA* tarihlerinden (*Güldeste-i riyaz-ı ifan ilh..*) unvanlı eserin 159. sahifesinde şair *RESMÎ*'nin tarihi.

²⁵ *ATA BEY*'in *Enderun Tarihi*'ndeki takrizler arasında, *FİLİBE* mutasarrıfı *HAKKI BEY*'in tarihi (cilt 1, sahife 8).